

ATLASY CLAUDIA PTOLEMAIA VE VĚDECKÉ KNIHOVNĚ V OLOMOUCI DO ROKU 1550

Jiří Glonek

Ptolemaiova *Geografie*,¹ coby stěžejní dílo starověké kartografie, jejíž nepřehlédnutelný význam pomalu dohasínal až na konci 16. století, se pomalu začala šířit po Evropě až na samém konci 14. století. Tehdy do Florencie z pověření byzantského císaře Manuela II. Palaiologa (vládl 1391–1425) přicestoval diplomat a učenec Manuel Chrysoloras (asi 1355–1415). Jeho úkolem bylo u západního křesťanstva a jeho vládců získat naléhavou podporu proti Turkům, ohrožujícím samotnou existenci východního císařství. Nicméně Chrysoloras se nesmazatelně zapsal do historie jako člověk, který do Itálie mimo jiné přivezl dar v podobě jednoho exempláře Planidem doplněné *Geografie*.

V následujících letech se Chrysoloras při svých pobytech v Itálii zasloužil o šíření řecké vzdělanosti a děl v učených kruzích západní Evropy. Chrysoloras se zde seznámil s jistým Jacopo d'Angelo da Scarperia (asi 1360–1411), který se stal nejen jeho žákem tak, jako mnoho dalších učenců – humanistů (např. Leonardo Bruni nebo Ambrogio Traversari), ale člověkem, který někdy mezi lety 1406–1409 dokončil jeho latinský překlad *Geografie*.² Ovšem Jacopo Angeli přeložil pouze

¹ Alexandrijský učenec Claudios Ptolemaios (asi 90–160) žil v zajetí mnoha zkreslených představ, ale přesto byl první, kdo si uměl představit a popsat plochu povrchu Země. Jeho hlavním geografickým dílem byl spis *Geógrafiké hyfégésis* (zkráceně zvaný *Geografia*), sepsaný asi po roce 141 a skládající se z osmi knih. Není však jisté, co vše je skutečně Ptolemaiovým dílem, poněvadž *Geografie* se zachovala jen ve středověkých řeckých opisech (nejstarší je ze 13. století). Zřejmě však od něho pochází první a poslední kniha. K opisům jsou porůznu připojeny i mapy. Jsou ve dvou podáních: typ A obsahuje mapu světa a 26 map jednotlivých zemí, typ B mapu světa a 63 (případně 67) map zemí. Mezi nejstarší zachované řecké rukopisy *Geografie* patří tzv. *Codex Urbinas Graecus* 82 ze 13. století, uchovávaný ve vatikánské knihovně. Je typu A a je podkladem pro vědecké studie. Ani v případě map není však jisté, zda byly součástí díla od začátku. Spíše se zdá, že ne a že Ptolemaiovi šlo jen o to, aby seznam geografických objektů v jeho díle s připojenými souřadnicemi umožnil každému mapy sestrojít. Pokud jde o mapu celého světa, označuje se za jejího původce v některých opisech jakýsi Agathodaimón z Alexandrie (asi r. 250), jenž ji měl nakreslit brzy po Ptolemaiově smrti. Obecně se soudí, že Ptolemaios čerpal většinu informací od Marina z Tyru. Marinus shromáždil poznatky námořníků a cestovatelů a začal opravovat chyby svých předchůdců. Bohužel zemřel předčasně a jeho dílo už neexistuje. Ptolemaiovo dílo bylo napsáno půl století po díle Marinově a bylo něčím, co bychom mohli označit za nové a revidované vydání Marina. Viz <http://natura.baf.cz/natura/1999/6/9906-3.html>.

² Viz <http://www.mapforum.com/02/feb.htm>. Jacopo d'Angelo (přízvisko Scarperia je odvozeno od místa jeho narození – vesnice stejného jména leží blízko Florencie) dedikoval dílo postupně římskému papeži Řehořovi XII. i pisánskému Alexandru V. (viz vrcholící papežské schizma).

text *Geografie*. O rekonstrukci či nové sestavení map se až v následujících letech pravděpodobně zasloužil další z italských humanistů, podporovatel geografických studií ve Florencii a žák Manuela Chrysolorase, Florentin Niccolo Niccoli (asi 1363–1437), který je právě mj. označován za osobu zodpovědnou za ideu „překladu“ map v *Geografii*.³ Tzv. západní vzdělanost se tak konečně dočkala jednoho ze stěžejních děl antiky, neboť až dosud zůstávala po celá staletí skryta.⁴ Bezesporu šlo o radikální transformaci středověké kartografie, vůbec nazírání na svět a jeho zobrazení, takže dnešní interpretace nás nutí hovořit o období před a po znovuobjevení Ptolemaia.

Angelův překlad byl v následujících desetiletích 15. století rozšiřován po celé Evropě nejprve v opisech, jichž dnes známe více jak 40.⁵ Vždyť poměrně krátce po tom, co byla *Geografie* přivezena do Florencie, vešla ve známost v Paříži (zcela jistě před rokem 1415) a velice záhy se Ptolemaiovy texty i tabule ocitly v německy mluvících zemích, a to již po roce 1420.⁶ Zásahu na tom měla především vídeňská univerzita a zde působící Johannes von Gmunden⁷ i nedaleko Vídně ležící augustiniánský klášter Klosterneuburg s jeho tehdejším představeným Georgem

³ Významnou roli zde o něco později sehrál i Dominus Nicolaus Germanus (asi 1420–1490), který v roce 1466 přepracoval starší obdélníkové ptolemaiovské mapy do lichoběžníkové sítě, zkráceně po něm nazvané Donisova.

⁴ Blíže WOODWARD, David: *The History of Cartography, Volume 3, Part 1 – Cartography in the European Renaissance*, Chicago and London 2007, s. 285–292. Zde i řada dalších odkazů na odbornou literaturu.

⁵ Nejstarší opis díla i s mapami pochází z roku 1427.

⁶ WOODWARD, s. 299–309.

⁷ Johannes von Gmunden (asi 1380/1384–1442), vlastním jménem Johann Krafft (rodné přízvisko vůbec nepoužíval) se narodil v rakouském Gmunden am Traunsee jako syn krejčího. V roce 1400 začal studovat na vídeňské univerzitě a o šest let později se stává mistrem. Později se začíná ve svých přednáškách věnovat matematice a astronomii a tato záliba způsobí, že se stává prvním profesorem jmenovaných oborů na vídeňské univerzitě (založené roku 1365). Jeho věhlas a s tím i věhlas jeho rodné alma mater se šíří Evropou. Gmunden tak bezprostředně stojí u zrodu slavné vídeňské astronomické školy, která je v následujících letech spojena se jmény Georga von Peurbacha nebo Regiomontana. Blíže např. vynikající a v češtině ojedinělá práce: HADRÁVOVÁ, Alena – HADRÁVA, Petr: *Křišťan z Prachatic. Stavba a užití astrolábu*, Praha 2001, s. 323–325.

Müstingerem.⁸ Není pochyb o tom, že díky církevním a univerzitním kruhům se znalost Ptolemaiova díla brzy dostala i do českých zemí.⁹

Ptolemaiovo zobrazení světa začalo po roce 1450 zcela dominovat v kartografické produkci i mimo Itálii, přičemž se na jeho nezadržitelném šíření a zejména „popularizaci“ mezi širší vrstvou společnosti podepsalo zejména extrémně oblíbené dílo Hartmanna Schedela *Liber chronicarum* z roku 1493. Bohatou xylografickou výzdobu doplnil Schedel a jeho spolupracovníci i o mapu světa, pocházející z benátského vydání *Kosmografie Pomponia Mely* od Erharda Ratdolta (1482). Stejně jako Mela i Schedel použil Ptolemaiov způsob kónického zobrazení světa, ovšem bez použití poledníků a rovnoběžek. Jen o několik let později prokázala totožnou službu rovněž velmi oblíbená encyklopedie *Margarita philosophica* z pera kartuziána a profesora univerzity ve Freiburgu Gregora Reische.¹⁰ Dílo obsahuje množství dřevorezů a mezi nimi i rozkládací Ptolemaiovu mapu světa.

Vraťme se však k samotné *Geografii*. Tisku se proslulé dílo dočkalo až roku 1475 v italské Vicenze prostřednictvím tiskaře Hermanna Liechtensteina. Nicméně 13. září vyšlo bez map.¹¹ Těch se svět dočkal až o dva roky později prostřednictvím boloňského vydání Dominica de Lapis, u něhož v tehdy závratném nákladu 500 kusů nechybělo ani 26 map.¹² Není bez zajímavosti, že se tento prvotisk stal nejdražším prodaným atlasem světa. Soukromý klient za něj na dražbě v londýnském

⁸ Tento známý astronom a geograf, žák Johanna von Gmunden, působil ve funkci probošta v letech 1418–1442 a je některými odborníky pokládán za autora první mapy střední Evropy. Klášterní knihovna totiž přechovává Müstingerův rukopis z roku 1421 obsahující souřadnice k dnes již bohužel ztracené mapě střední Evropy, která tak patřila mezi nejstarší „moderní“ mapy Evropy vůbec. Rekonstrukce této mapy provedená na základě dat z uvedeného rukopisu mimo jiné ukázala, že tzv. nultý poledník procházel Klosterneuburgem.

⁹ Konkrétním příkladem může být propojení mezi pražskou a vídeňskou univerzitou na poli astronomie a geografie skrze práce Křišťana z Prachatic a právě Johanna von Gmunden. K tomu např. HADRAVOVÁ – HADRAVA. Stejní autoři na podkladě dřívějších studií upozorňují, že s Johannem von Gmunden i Georgem Müstingerem ve Vídni úzce spolupracoval např. Čech Jan Šindel (ten se ostatně ve svých přednáškách opíral i o nepostradatelný Ptolemaiov *Almagest*). Styky mezi Prahou, Vídni i Itálií zprostředkovávali i mnozí další. Mezi nimi Reinhard Gensfelder (zemřel mezi 1450–1457) z Norimberka, který do roku 1409 působil na pražské univerzitě, poté v Itálii, Vídni a nakonec Klosterneuburgu, kde za působení Müstingera vzniklo významné astronomické a kartografické centrum. Viz HADRAVOVÁ – HADRAVA, s. 325 (zde i další odkazy na literaturu).

¹⁰ Jde o jednu z nejrozšířenějších a nejcitovanějších encyklopedií 16. století z dílny Gregora Reische (1467–1525) a jeho spolupracovníků, která shrnuje veškeré vědění pozdního středověku. Reischeovými žáky byli např. Waldseemüller a Ringmann.

¹¹ The British Library – Incunabula Short Title Catalogue [online]. [cit. 2008–10–30]. Dostupné z: <<http://www.bl.uk/catalogues/istc/index.html>>. ISTC ip01081000.

¹² Kolofon mylně udává jako datum tisku rok 1462. Přibližný počet exemplářů viz ISTC ip01082000, některé se ovšem nalézají v soukromých sbírkách.

aukční síni Sotheby's z 10. října 2006 nabídl závratných 2 136 000 liber (vyvolávací cena se pohybovala v rozpětí 800 000 až 1 000 000 liber).¹³ Za příznačnou můžeme zároveň označit okolnost, že se atlas až do roku 1928 nacházel v mikulovské dietrichsteinské zámecké knihovně, odkud byl společně s jinými skvosty prodán v aukci za 3400 liber.¹⁴

Do konce 15. století jsou známá i další vydání z Říma z let 1478 a 1490, z Florencie asi z roku 1482 a dále pak z Ulmu z roku 1482 a 1486.¹⁵ Jednalo se tedy o celkem šest tištěných ptolemaiovských edic s mapovou částí.¹⁶

Osmým v pořadí a zároveň prvním v 16. století je opět římské vydání, tentokrát z roku 1507, pocházející z tiskářské dílny Bernardina Veneta de Vitalibus, který dílo vytiskl pro knihkupce Evangelistu Tosina.¹⁷ Právě tento exemplář je nejstarším ptolemaiovským atlasem ve fondu VKOL (sig. III 27.394). Editoricky se na vydání podíleli teolog, filozof a astronom Marcus Beneventanus (asi 1465–1524) a Giovanni Cotta (1480–1510). Pro dějiny kartografie jsou velmi důležité ty výtisky, které obsahují rovněž mapu světa Johanna Ruysche (asi 1460–1533). Cenná

¹³ http://www.sothebys.com/app/live/lot/LotDetail.jsp?lot_id=159255112.

¹⁴ Prvním vlastníkem knihy byl německý humanista, lékař, geograf a vášnivý cestovatel Hieronymus Münzer z Feldkirchu (asi 1437–1508), dále jeho zeť Hieronymus Holzschuler (1469–1529). Oba byli majiteli skvostných soukromých knihoven, které později zakoupil známý rudolfínský bibliofil Ferdinand Hoffman z Grünbüchlu (1540–1607), jehož proslulou knihovnu získali po roce 1665 do vlastnictví právě Dietrichsteinové.

¹⁵ První ulmské vydání z roku 1482 je zároveň prvním tištěným ptolemaiovským atlasem, který spatřil světlo světa severně od Alp. Jeho latinský překlad upravil Nicolaus Germanus, přičemž obsahoval celkem 32 dřevorezových map, mezi nimiž nechybělo ani 5 tzv. nových map.

¹⁶ WOODWARD, s. 361–364.

¹⁷ Titulní list: *In Hoc Operae Haec Contine[n]tur Geographia Cl. Ptholemaei A plurimis viris utriusque linguae doctiss. emendata: et cum Archetypo graeco ab ipsis collata. Schemata cum demonstrationibus suis correcta a Marco monacho Caelestino Beneventano: et Joanne Cota Veronensi viris Mathematicis consultissimis. Figura de proiectione Sphaerae in plano quae in libro octavo desiderabantur, ab ipsis no[n]dum instaurata sed fere adinventata... Sex tabulae noviter co[n]fectae ut Hispaniae: Galliae: Livoniae: Germa[n]iae: Poloniae: Ungariae: Russiae: et Lituaniae: Italiae: et Judeae. Maxima quantitas dierum civitatum: et distantiae locorum ab Alexandria Aegypti cuiusque civitatis quae in aliis codicibus non erant. Planisphaerium Cl. Ptholemaei noviter recognitum et diligentiss. emendatum a Marco monacho Caelestino Beneventano; Romae: expensis Evangelista Tosino Brixiano Bibliopola, 1507 (Per Bernardinum Venetum de Vitalibus); [107], [1] fol., [33] map, [20] fol. Kolofon: *Rome Noviter impressum per Bernardinu[m] Venetu[m] de Vitalibus. Expe[n]sis Eva[n]gelista Tosino Brixiano Bibliopola. Impante Julio. II. Pont. Max. Anno. III. Po[n]tificatus sui. Die. VIII. Septe[m]br. M.D.VII.* Provenience: Na titulním listu rukou: *Pro Conventu Brunensi ad a Maria Magdalena 1726.* Na zadním přidešti rukou: *Knihy Panie Bijndrjhowj z Kynowjeczowj.* Ostatní vlastnické přípisky byly záměrně poškozeny a jsou nečitelné. Krom samotných map svazek ukrývá i vyobrazení nebeské sféry (Sphaera In Plano). Původní luxusní vazba v hnědé kůži, která je bohatě zdobena slepotiskem. Bohužel se nedochovaly ozdobné kovové prvky z přední i zadní desky, přičemž spojovací spony jsou zachované pouze ve fragmentech.*

mapa, objevující se jen v několika exemplářích z roku 1507 (u VKOL bohužel chybí), totiž mimo jiné zobrazuje i španělské objevy v Americe a portugalské v Asii. Nepočítáme-li Waldseemüllerovu mapu, která vyšla ve stejném roce, tak jde o první tištěnou mapu zobrazující část Ameriky i zákres Indie jako poloostrov trojúhelníkového tvaru vybihajícího z jižního pobřeží Asie.¹⁸

I se vzácnou Ruyschovou mapou (u římského vydání z roku 1508 se vyskytuje již ve všech tiscích) atlas obsahoval 27 mědirytinových tabulí tradičních starých ptolemaiiovských map a 7 nových – tzv. Tabula moderna, které zobrazovaly:

1. Prusko, Norsko, Dánsko, Livonsko
2. Pyrenejský poloostrov
3. Francii
4. střední Evropu
5. Itálii
6. Judeu
7. mapu světa (u VKOL chybí)

Práce na obou římských vydáních se zúčastnil i polský kartograf Bernhard Wapowski, což se projevilo zejména u mapy střední Evropy založené na proslulém díle Mikuláše Cusy, u níž provedl četné korekce (zanechal ovšem chybné zakreslení toku Dněstru a Dněpru nebo neexistující horské pásmo protínající Polsko).¹⁹ Obě římská vydání v podstatě vyslyšela touhu vzdělaných kruhů po mapě tzv. Nového světa. Navíc byla tato mapa, která zohledňovala poznatky Angličanů, Němců, Španělů, Francouzů, Janovanů a Benátčanů, zkonstruována na základě nové projekce. Ruysch zde kupříkladu využil vlastní praktické zkušenosti z navigace.²⁰

Dalším, v souhrnném pořadí vydání 10. ptolemaiiovským atlasem, který se nachází ve VKOL, je benátské vydání z roku 1511 (sig. III 19.563). Text editovaný Bernardem Silvanem vytiskl i s celkem 28 dřevořeznými mapovými tabulemi Jacobus Pentius de Leucho.²¹ Bernardus Silvanus z Eboli si jako první dovolil upravit text kartografického velikána namísto otrocké reprodukce. Mohl se přitom opírat o jím vyprodukovanou a v inkriminované době originální verzi Ptolemaiova díla, na kterém pracoval v Neapoli. Dílo určené pro Andreu Mattea Acquaviva

¹⁸ HUMPHREYS, A. L.: *Staré mapy. Antique Maps and Charts*, Praha 1992, s. 22.

¹⁹ HORÁK, s. 130.

²⁰ WOODWARD, s. 343.

²¹ Titulní list: *Claudii Ptolemaei Alexandrini Liber Geographiae Cum Tabulis Et Universali Figura Et Cum Additione Locorum Quae A Recentioribus Reperta Sunt Diligentí Cura Emendatus Et Impresus*; Venetiis: Per Jacobum Pentium de Leucho, 1511; [61] fol., [27] map. Hladká pergamenová vazba.

d'Atri vzniklo roku 1490. Ovšem tehdy vycházel Silvanus z jiných principů, které do roku 1511 poněkud zastaraly.²² Inovativním prvkem je červeno-černý tisk map (hlavní geografické názvy červenou barvou). U našeho výtisku opět chybí srdcovitá mapa světa, která byla jedinou tzv. moderní mapou v tomto vydání.

Z mnoha důvodů je ceněné i štrasburské vydání z roku 1525 (VKOL sig. III 27.401).²³ Je zajímavé, že se k tomuto počínu Johann Grüninger odhodlal pouhé tři roky po tom, co dílo již jednou vydal. Zřejmě reagoval na kritiku textu prvního vydání. Dle Karrowa vkládal Grüninger do vydání z roku 1522 velké naděje, poněvadž toto dílo bylo jedním z nejluxusnějších, které kdy jeho dílna vyprodukovala. Na první pohled by se mohlo zdát, že nové vydání z roku 1525 vyšlo v tak krátké době znovu díky úspěšnému odbytu. Nicméně opak je pravdou. Za spěchem s vydáním nově upravené verze je třeba hledat snahu o brzký návrat investic, protože verze z roku 1522 neměla dobrý odbyt.²⁴ Jak jsme již uvedli, musíme za neúspěšným prodejem hledat zejména množství chyb v textu, ale i fakt, že se pravděpodobně nepodařilo překonat dřívější kvalitní konkurenční štrasburské vydání z roku 1513 a jeho reedici o sedm let později, na níž se jako tiskař podílel Johannes Schott a ve formě editorů a rytců mj. Martin Waldseemüller a Matthias Ringmann.²⁵

Grüninger se proto obrátil na slovuťného německého humanistu Willibalda Pirckheimera (1470–1530). Tento známý norimberský patricij, který se po celý život pohyboval a přátelil s největšími učiteli své doby, se kromě mnoha dalších činností zabýval překlady antických klasiků do latiny (např. díla Xenofóna, Plutarcha aj.).²⁶ Pirckheimer patřil k nepočtené skupině německých humanistů dohasínajícího 15. a rodícího se 16. století, kteří díky studiu v Itálii či Paříži získali základní

²² WOODWARD, s. 345.

²³ Titulní list: *Claudii Ptolemaei Geographicae Enarrationis Libri Octo. Bilibaldo Pirckeymhero Interprete. Annotationes Ioannis De Regio Monte in errores commissos a Iacobo Angelo in translatione sua*; 82, [14], [34], [98] fol. Kolofon: *Argentoragi [!], Iohannes Grieningerus, communibus Iohannis Koberger impensis excudebat. Anno a Christi Natiuitate M.D.XXV. Tertio Kal'. Apriles*. Pirckheimer dílo dedikoval svému příteli Sebastianu Sperantiovi, brixenskému biskupovi. Úplný rozpis obsahu viz HOLZBERG, Niklas: *Willibald Pirckheimer. Griechischer Humanismus in Deutschland*, München 1981, s. 316–317.

²⁴ KARROW, Robert W.: *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps*, Chicago 1993.

²⁵ Edice z roku 1513, obsahující celkem 47 dřevorezných map, je pokládaná za zlomové dílo ve smyslu další modernizace v kartografickém pojetí světa. Podrobně o zrodu tohoto vydání viz WOODWARD, 348–349.

²⁶ Pirckheimera můžeme směle označit za vášnivého sběratele děl antických klasiků, takže do zisku knih investoval nemalé peníze (např. za rukopis Vergília zaplatil na konci 15. století 100 guldenů). V roce 1504 se mohl pochlubit ucelenou sbírkou všech děl klasiků, která do té doby vyšla v Itálii. Na konci 15. století jeho knihovna čítá 600 svazků, přičemž základ cenné knihovny položil již jeho dědeček Hans (1410/15–1492 a otec Johann). Velké části dnes vlastní British Library v Londýně a Stadtbibliothek v Norimberku.

znalosti řečtiny a klasické řecké literatury vůbec (viz jeho studia v Padově v letech 1489–1492). Velký vliv sehrála i výuka řečtiny od humanisty Laurentia Camerse. Za prohlubováním řecké gramotnosti stála i Pirkheimerova píle. Své překladatelské dovednosti si vytrvale piloval s pomocí autodidaktických překladových cvičení z tištěných řeckých textů, které veskrze pocházely z proslulé italské oficíny Alda Manuzia (1449–1515) v Benátkách.²⁷

Pirkheimer se s pomocí poznámek Regiomontana²⁸ pustil do zcela nového latinského překladu, zřejmě pod celkovou redakcí dalšího německého humanisty Johanna Huticha (cca 1490–1544).²⁹

Všechny latinské překlady Ptolemaia od počátku 15. století až do vydání z roku 1513 vždy vycházely z textu Jacopa Angeliho. Až v roce 1514 přeložil norimberský humanista a žák Regiomontana Johannes Werner (1468–1522) z řečtiny do latiny nově alespoň první knihu ze sedmi (viz norimberské vydání Johannese Stuchse).

Dřívější chyby v překladu *Geografie* blokovaly jasné pochopení teoretických částí, které pojednávaly o způsobech prezentace a geometrických procesech potřebných ke konstrukci map. Zájem o nové geografické objevy a současný zájem o modernizaci obrazu světa, vytvořeného v antice, samozřejmě vedly k touze po syntéze současných znalostí a Ptolemaia. V dopise, který roku 1524 poslal Pirkheimerovi Glareanus,³⁰ popsal Ptolemaia jako „velmi významného autora, bez kterého by celá geografie zůstala slepá“. Přesto byla potřeba nového překladu prosazována stále důrazněji (viz snahy Waldseemüllera, Ringmanna či Wernera).³¹ Naléhavého úko-

²⁷ HOLZBERG, s. 375; GLONEK, Jiří: *Neznámý dopis Willibalda Pirkheimera v Olomouci*, in: Historická Olomouc XVII – Úsvit renesance na Moravě, Olomouc 2009 (v tisku).

²⁸ Regiomontanus – vlastním jménem Johann Müller (1436–1476). V šedesátých letech studoval v Itálii řecké astronomické rukopisy, které později vydával v kritických edicích. V letech 1471–1475 působil v Norimberku, kde vedl Waltherovu první hvězdárnu v Německu. Na ní dosáhl do té doby v Evropě nebývalé přesnosti měření. Zabýval se především sférickou astronomií. Z pověření papeže Sixta IV. byl roku 1475 povolán do Říma, kde měl pracovat na zdokonalení kalendáře. Viz HADRAVOVÁ – HADRAVA, s. 324–325. Blíže např. katalog *500 Jahre Regiomontan, 500 Jahre Astronomie*, Nürnberg 1977.

²⁹ Originální řecký text *Geografie* vydal poprvé tiskem až Erasmus Rotterdamský v roce 1533 (VKOL sig. 27.891).

³⁰ Heinrich Glareanus (1488–1563) – švýcarský humanista, mj. i geograf a matematik.

³¹ Na počátku 16. století můžeme nepochybně zaznamenat posun při čtení *Geografie*. Přínejmenším uvnitř pokročilých intelektuálních kruhů, kterými byl Ptolemaios nahlížen zejména jako představitel „*mathematicae rationes*“. Výsledkem bylo více detailních studií o způsobech tzv. projekce a o matematice v pozadí. Důkazem může být právě práce Johannese Wernera z roku 1514. Pirkheimerův přítel a známý Celtise, Werner, vytvořil soubor textů, včetně toho, jak počítat vzdálenost mezi místy, jejichž sférické souřadnice jsou známé. Soubor jako celek se týkal matematické geografie. Wernerova vlastní práce na tématu, kterou věnoval Pirkheimerovi, jasně odhaluje vliv Conrada Celtise (texty jako celek sledují didaktický účel). Werner užíval Euclidovy *Elementy*

lu se tedy chopil W. Pirckheimer coby další člen norimberského humanistického okruhu. Jeho i vydavatelovým cílem byl střet filologické a matematické přesnosti. Již v dopise z přelomu let 1511/1512 napsal: „*Vím, že to nemůže být dobře přeloženo, leda někým, kdo je nejen důkladně zběhlý v řečtině, ale i vzdělaný v matematice, neboť jsem viděl mnohé, kteří se odvážili do této oblasti, ale jejichž odvaha skončila žalostně.*“

Pirckheimerův překlad v podstatě sleduje Regiomontana i jeho komentované poznámky Jacopa Angeliho.³² Zatím neexistuje detailní porovnání této práce se dvěma předchozími překlady. Dosavadní Holzbergovo porovnání odhalilo zejména to, že Pirckheimer určitě ovládal dvě nepostradatelné dovednosti. A sice řečtinu a matematiku. V dokonalé znalosti řečtiny totiž pokulhával jak Jacopo Angeli (ten navíc nevyňikal ani v matematice), tak i Johannes Werner.³³ Naopak Pirckheimerova práce se stala základem pro všechny následující překlady až do dob Charlese Müllera (1883–1901).

Pirckheimerova edice konečně vysvětlila, jak užívat souřadnice k vypočítání vzdáleností. Obsahovala dvě převodní tabulky k ulehčení vypočítání sférické trigonometrie, díky čemuž se *Geografie* mohla jevit jako matematicky užitečná. Narozdíl od většiny svých předchůdců neváhal Pirckheimer opravovat text – zvláště čísla –

a zvolil způsob znázornění a prezentace, které spočívaly na příslušných vzorcích. Přesná kalkulace souřadnic byla důležitým prvkem. Werner ostatně uvedl různé nástroje a metody (např. k měření úhlu mezi dvěma místy – „z místa, kde geograf prováděl svá pozorování“). Werner se v neposlední řadě snažil osvětlit a rozvinout matematické základy Ptolemaiovy projekce. Výsledkem těchto pokusů byla i tzv. projekce ve tvaru srdce, nepochybně vypracovaná ve spolupráci se Stabiem (Johann Stöberer – řečený Stabius, asi 1450–1522 – císařský dvorský kartograf ve Vidni), který ji navrhl již v roce 1502. Cílem bylo vytvořit celkovou sféru (zeměkouli) na rovině ploše. Wernerovy teoretické poznatky s projekcí ve tvaru srdce využili při konstrukci map v roce 1530 Petr Apian (1495–1552) a o rok později i Oronce Fine (1494–1555). Uvedené, ale i další pokusy s různými způsoby zobrazení postupně vedly k oprávněné kritice Ptolemaiovy map. Např. Johann Cochlaeus (1479–1552) si povšiml, že mapy zhotovené dalším Norimberčanem Erhardem Etzlaubem (okolo 1460–1532), ukazují vzdálenost mezi městy a směr řek více přesněji než kdy v Ptolemaiovy mapách. Nepochybně měl na mysli zejména jeho mapu „římské cesty“, tzv. Romweg, asi z roku 1500. Tato kritika Ptolemaia šla ovšem ještě dále. V roce 1511 a 1513 nakreslil Etzlaub na příklon ke kompasu dvě mapy zobrazující Afriku a Evropu od rovníku až k severnímu polárnímu kruhu s legendou čítající 132 místních jmen s nepatrnými chybami v zeměpisné šířce. Svoji podstatou epochální byla navíc stupnice zeměpisné šířky na okrajích. Tyto dvě mapy tudíž obsahovaly všechny základní rysy Mercatorovy projekce (zobrazení). Viz WOODWARD, s. 356–358; HORÁK, Bohuslav: *Dějiny zeměpisu II. Doba velkých objevů (15. a 16. století)*, Praha 1958, s. 128–136.

³² Pirckheimer měl osobně k dispozici Regiomontanův nedokončený rukopis *Commentariolum singulare contra traductionem Iacobi Angeli*, které získal od jeho dědiců někdy mezi léty 1504–1522. Viz HOLZBERG, s. 321.

³³ HOLZBERG, s. 325.

„podle pravdivé matematické kalkulace“, aby byl respektován celkový záměr tohoto originálního díla. Podle toho, co Pirckheimer uvádí v dedikačním dopise v edici svého díla z roku 1525, se zdá, že plánoval novou edici, ve které budou všechny mapy nakresleny podle principů postupně kótovaných zeměpisných šířek.

Grüninger spěchal s vydáním atlasu i přesto, že samotný Pirckheimer nebyl plně spokojen se svou verzí překladu a Grüningerův spěch ho činil nešťastným. Je zajímavé, že se nám o vydání zachovalo celkem 25 dopisů mezi Pirckheimerem, vydavatelem Kobergerem, tiskařem Grüningerem a štrasburským humanistou Johannem Huttichem z období od 23. února 1524 do 24. dubna 1525. Z nich vyplývá, že Pirckheimer svěřil svůj překlad Grüningerovi jen díky nátlaku Kobergera, neboť byl s tiskařovou prací od začátku nespokojený (vadila mu nedostatečná kvalita tisku). Pirckheimer z tohoto důvodu dokonce dal Huttichovi pokyn, aby na tiskařské práce osobně dohlédl.³⁴ Někdy se uvádí, že edice z roku 1525 nebyla příliš komerčně úspěšná. Například tiskařské štočky zůstaly údajně nezvěstné až do roku 1535, kdy je využili bratři Gaspar a Melchior Trechsel při novém lyonském vydání. To na základě pirckheimerova vydání nově editoval Servetus.³⁵ Grüninger ovšem 17. prosince 1529 píše Pirckheimerovi, že náklad je již rozprodán, a prosí ho o zaslání opraveného exempláře, který by využil s nakladatelem Kobergerem k tisku nového redigovaného vydání.³⁶

Zvláštní pozornost si zaslouží nákladná výzdoba vydání z roku 1525, která hraje důležitou roli i v korespondenci mezi Grüningerem a Pirckheimerem.³⁷ Celé dílo je doslova protkané ozdobnými dřevoreznými rámy, které jsou sestavovány z rozličných listů. Nechybí velké iniciály s matematicko-geografickou tematikou. Na výzdobě celkem 50 mapových listů (mezi nimi i 23 tzv. moderních)³⁸ se měl podílet i Albrecht Dürer. Jistě víme, že je autorem dřevorezu tzv. armilární sféry.³⁹

³⁴ HOLZBERG, s. 322; KARROW, s. 197.

³⁵ <http://www.mapforum.com/08/8issue.htm>, vyhledáno 2. 10. 2008.

³⁶ HOLZBERG, s. 328.

³⁷ Například titulní rám je shodný s vydáním z roku 1522. V tiskařském provedení mezi vydáními z roku 1522 a 1525 jsou patrné i mnohé jiné paralely.

³⁸ Podrobný rozpis jednotlivých mapových listů i s rozměry viz <http://www.mapforum.com/08/8issue.htm> (zde je umístěn rozpis i pro vydání z roku 1522, 1535 a 1541).

³⁹ Albrecht Dürer pro štrasburské vydání z roku 1525 skutečně vytvořil dřevorez tzv. armilární sféry a spekuluje se, že se podílel i na výzdobě jednotlivých mapových listů. Armilární sférou se nazýval přístroj, který sloužil nejen ve starověku k měření poloh hvězd. Skládal se z několika kovových kruhů, znázorňujících rovník, ekliptiku, meridián (poledník) a horizont. Samotný Pirckheimer měl s rekonstrukcí armilární sféry obrovské potíže a musel kvůli tomu vynaložit velké úsilí a spoustu času. V dosud neznámém dopise (viz níže) se v tomto směru neopomenul otřít o Regiomontana: „...i když to byl muž v mnoha oborech obdivuhodný, v perspektivě však zruční (abych tak řekl), ani v malířských postupech do té míry zběhlý nebyl...“ K tomu blíže GLONEK.

Ostatně jeho angažování není nikterak překvapující, neboť Dürer a Pirckheimer byli dobrými přáteli a Pirckheimer působil i v roli Dürerova mecenáše. Autorem ozdobných listů, které tvoří ornamentální rámy k uvozujícím textům, za nimiž bezprostředně následují vlastní mapy ve formě dvoulistů, je patrně významný rytec Hans Holbein mladší. Hovoří se i o podílu neméně slavného Urse Grafa.⁴⁰ Z výše nastiněných okolností vyplývá, že mapová výplň jak u obou štrasburských (1522, 1525), tak i lyonského vydání (1535) je totožná. Úpravami a popřípadě tvorbou nových map byl již u vydání z roku 1522 pověřen Lorenz Fries,⁴¹ který asi v letech 1520–1525 pracoval pro Grüningera jako kartografický editor, přičemž se společně snažili vytěžit práci Waldseemüllera (tj. ptolemaiovské vydání z roku 1513), což se promítlo u všech výše jmenovaných vydání.

Olomoucký exemplář štrasburského vydání z roku 1525 je ovšem něčím zcela výjimečný. Jeho raritnost odhalil až zevrubný průzkum z konce roku 2007, kdy se podařilo na zadní předsádce objevit a identifikovat dosud neznámý dopis Willibalda Pirckheimera z 1. listopadu 1525, který asi společně s knihou zaslal svému příteli, brněnskému rodákovi a významnému císařskému staviteli Johannu Tzertemu.⁴² Dopis nám dává jedinečný prostor nahlédnout do důvěrných myšlenkových pochodů významného představitele raného humanismu, který v dopise jednak popisuje obtíže s překladem a jednak sřízavě kritizuje rozvrácené společenské a náboženské poměry v Německu na pozadí probíhající tzv. selské války.⁴³

Po Grüningerově smrti v roce 1531 se snažil v tiskařské tradici pokračovat jeho syn Kryštof, který zřejmě prodal práva ke grüningerovské edici Ptolemaia lyonským tiskařům Gasparovi a Melchiorovi Trechselovým. Jejich společné vydání vyšlo v Lyonu roku 1535, přičemž použili vesměs stejnou grafickou výzdobu jako Grüninger. Trechselovi pouze použili jednotlivé ozdobné listy v jiném pořadí (VKOL sig. III 27.397).⁴⁴ Text na základě Pirckheimerova překladu editoval pro-

⁴⁰ Viz např. katalog *Bernard Shapero Rare Books - Cartography*, London 2008, s. 52.

⁴¹ Lorenz (Laurent) Fries (asi 1490–1531) se pravděpodobně narodil v alsaském Colmaru. Je známý především jako lékař (měl studovat či působit na univerzitách v Pavii, Piacenze, Montpellier a Vídni). Jeho přechodná kartografická kariéra je spojena se štrasburským pobytem.

⁴² Pozoruhodné jsou i přípisky vepsané Pirckheimerem přímo do titulního listu. Blíže viz GLONEK.

⁴³ Kompletní přepis dopisu a jeho česká verze viz GLONEK.

⁴⁴ Titulní list: *Claudii Ptolemaei Alexandrini Geographicae Enarrationis Libri Octo. Ex Bilibaldi Pirckeymheri tralatione, sed ad Graeca et prisca exemplaria à Michaële Villanovano iam primum recogniti. Adiecta insuper ab eodem Scholia, quibus exoleta urbium nomina ad nostri seculi more[m] exponuntur. Quinquaginta Illae Quoque Cum veterum tum recentium tabulae adnectuntur, varique incolementium ritus et mores explicantur*; Lugduni : Ex Officina Melchioris Et Gasparis Trechsel Fratrum, 1535; 149, [3] s., [98], [38] fol. Stejně jako předcházející edice obsahuje celkem 50 map. Proveninice: Na předešlé erbovní exlibris s ručně dopsaným textem: *Albertus Fridericus*

slulý španělský lékař a teolog Michael Servetus (1511–1553), který se stal později obětí náboženského fanatismu.⁴⁵ Je zajímavé, že jako jeden z důkazů proti němu se stala pasáž o Svaté zemi, kterou ovšem Servet pouze převzal ze staršího vydání z roku 1522 (měl na základě přímých zpráv cestovatelů popírat všeobecně uznávané tvrzení, že Palestina disponuje úrodnou půdou). Údajně na ženevské hranici neskončil jen Servet, ale i jeho knihy, včetně lyonského vydání.⁴⁶

Z Pirckheimerova překladu vycházely i několiké edice Ptolemaia, pod kterými byl podepsán jako editor slovník teolog a kosmograf Sebastian Münster (1489–1552). Všechny byly vytištěny ve známé basilejské oficině Henricha Petriho (Henricus Petrus). A sice poprvé v roce 1540. V letech 1542, 1545 a 1552 pak následovaly jednotlivé reedice. Ve VKOL se nachází reedice z roku 1542 (sig. II

Vetter Comes a Liliis Canon. Olom. Na titulním listu rukou: *Ioanni Baptiste Partheleb Consobrino suo Thomas Entzianer, dono dedit* (čili Thomas Entzianer daroval tuto knihu svému bratrančí...). Na titulním listu rukou: *Conventus Gradicensis Catalogo inscriptus K. III. ad N. 16 [...]*. Bibliofilská vazba v hnědé kůži s vytlačeným jménem vlastníka (THOMAS ENTZIANER) a vročením 1541, uprostřed potom oválný znak ve formě supralibros a pod ním nápis VELA COMMITTO VENTIS – vše zlaceno a uvnitř ozdobného rámce. Přední i zadní vazbu doplňuje i druhý vnější rámeček. Na přední desce byly rovněž nahofe (pravděpodobně dodatečně) vytlačeny písmena I*B*P*Z*O*W (první písmeno špatně čitelné). Při spodním okraji je potom datum 15*90 (či 15*50?). Zdobená zlatá ořízka. Hřbet převázán bílou kůží. O šest let později vydal již jen Gaspar Trechsel další reedici ve Vidni (tj. 1541).

- ⁴⁵ Michael či Miguel Servet se narodil ve španělském městě Villanueva de Sijena. Jako první popsal krevní oběh mezi srdcem a plicemi. Studoval matematiku, latinu, řečtinu a hebrejštinu. Zabýval se také astronomií, meteorologií a geografii. Navštěvoval univerzitu v Toulouse, kde studoval právo. Kvalifikaci pak získal v Paříži. Během svého života vydal několik lékařských a teologických pojednání. V roce 1553 vyšel anonymně spis *Christianismi restitutio*, ve kterém vysvětloval své teologické názory. Byl přitom nucen změnit si jméno na Michael Villeneuve, aby se vyhnul perzekuci církve, kdyby bylo objeveno jeho autorství. Názor, že krev proudí tělem, se fatálně střetl s běžnou moudrostí tehdejší doby. Servetovy náboženské názory, včetně pochyb o Svaté trojici, byly tak neortodoxní, že byl na příkaz Kalvína po útěku napříč Evropou do Itálie, během cesty přes Ženevu, zadržen a odsouzen k smrti za kacířství. Ještě několik měsíců po upálení v roce 1553 ho ke stejnému trestu odsoudila i katolická inkvizice ve Francii (upálen byl alespoň jeho obraz).
- ⁴⁶ Viz ASHLEY, Baynton-Williams: *Lorenz Fries*, in: MapForum, <http://www.mapforum.com/08/8issue.htm>, vyhledáno 2. 10. 2008 ; MICKWITZ, Ann-Mari, a kol.: *The A. E. Nordenskiöld Collection in the Helsinki University Library : annotated catalogue of maps made up to 1800, svazek 2 (Atlases K–Z)*, Stockholm 1981, s. 209.

27.461)⁴⁷ a 1552 (sig. II 27.426).⁴⁸ Münsterova konkurenční a velice úspěšná basi-lejská edice v podstatě ukončila opakované grüningerovské přetisky. Münsterovou zásluhou se Ptolemaiovo dílo ještě více zpopularizovalo. Navíc do své edice zařadil rozšířené indexy i další nové mapy Evropy (zejména z Německa).⁴⁹ Mezi nimi byl poprvé uveřejněn soubor samostatných map čtyř známých kontinentů. Pozoruhodná je rovněž výzdoba jednotlivých listů (pomineme-li okouzující bor-dury opět z dílny Hanse Holbaina mladšího), takže na mapě Ameriky můžeme spatřit legendární Magalhãesovu loď Victoria (mapa č. 45), na druhé mapě Afriky ztroskotání svatého Pavla (mapa č. 14), vyobrazení slona na dvanácté mapě Asie (mapa č. 28) či Noemovu archu na třetí mapě Asie (mapa č. 19). Pro nás je zají-mavé, že samostatná mapa Čech (Morava zcela absenteje), popřípadě Slezska, se vyskytuje až u vydání z roku 1545 a 1552.

⁴⁷ Titulní list: *Geographia Universalis Vetus Et Nova, Complectens Claudii Ptolemaei Alexandrini Enar-rationis Libros VIII. : quorum primus nova translatione Pirckheimheri et accessione commentarioli illustrior quam hactenus fuerit, redditus est; Reliqui cum Graeco et aliis vetustis exemplaribus collati, in infinitis fere locis castigatores facti sunt; Addita sunt insuper scholia, quibus exoleta urbium, montium, fluviorumque nomina ad nostri seculi morem exponuntur; Succedunt tabulae Ptolemaicae opera Sebastiani Munsteri novo paratae modo; His adiectae sunt plurimae novae tabulae, modernam orbis faciem literis et pictura explicant, inter quas quaedam antehac Ptolemaeo non fuerunt additae; Ul-timo annexum est compendium geographicae descriptionis, in quo varii gentium et regionum ritus et mores explicantur; Praefixus est quoque universo operi index memorabilium populorum, civitatum, fluviorum, montium, terrarum, lacuum etc.; Basileae : Apud Henricum Petrum, 1542; [56], 195, [1] s., [48] map. tab. Provenience: Na titulním listu rukou: *Conventus Lucensis*. Dále na titulním listu rukou: *Sebastianus a Cziepiroh [...] 1567*. Na předním předešti erbovní exlibris s textem: *REGORIOUS LAMBEK ABBAS LUCENSIS VISITATOR, ET HUNGARIAE VICARIUSD GENERALIS*. Před jednotlivými číslovanými mapovými tabulemi se nachází krátký popis, umístěný většinou do široké ozdobné bordury.*

⁴⁸ Titulní list: *Geographiae Claudii Ptolemaei Alexandrini, Philosophi ac Mathematici praestantissimi, Libri VIII partim a Bilibaldo Pirckheymero translati ac commentario illustrati, partim etiam Graeco-rum antiquissimorum[ue] exemplariorum collatione emendati atque in integrum restituti. His acces-serunt, scholia, quibus exoleta locorum omnium nomina in Ptolemaei libris ad nostri seculi morem exponuntur. Indices duo hactenus a multis desiderati, quoru adminiculo, ucterum simul ac recentio-rum locorum (ut pote regionum, marium insularum, promontorium, montium, fluminorum, urbium, etc.) situs, facillimatione in tabulis depictis deprehen datur, Conradi Lycosthenis Rubeaqueis opera adiecti. Quibus praefixa est epistola in qua de utilitate tabularum geographicarum ac duplicis indicis usu late differitur. Tabulae novae quae ahctenus in nulla Ptolemaica editione uisae sunt, per Sebas-tianum Munsterum. Geographice descriptionis compendium, in quovarij gentium ac regionum ritus, mores at[que] consuetudines per eundem explicantur; Basileae : Ex Officina Henrichi Petri, 1552; [214], 155, [1] s., [54] map. Tab. Provenience: Na titulním listu rukou: *Domus Probonis Societatis Jesu Brunae. Catalogo inscriptus Anno 1606 27. Aug. Fol. 295*.*

⁴⁹ Podrobný rozpis mapových listů u vydání z let 1540, 1542 a 1545 viz <http://www.mapforum.com/10/10issue.htm>. Zde je uveřejněno i cenné porovnání mapových listů u všech čtyř jednot-livých vydání, přehledně zachycující některé proměny. Edice z roku 1540 a 1542 obsahuje 48 mapových listů ve formě dřevorezů, vydání z roku 1545 a 1552 už 54.

V samotném závěru bych rád upozornil i na pozdější upravené ptolemaiovské edice ze 2. poloviny 16. století, které se nacházejí ve fondu VKOL. Jde o benátské vydání z roku 1574 v italštině,⁵⁰ benátské vydání z roku 1596 v latině,⁵¹ dále kolínské vydání z roku 1597 v latině⁵² a konečně benátské vydání z roku 1598 v italštině.⁵³

⁵⁰ VKOL sig. 601.810, reedice z roku 1561 z dílny Girolama Ruscelliho, 65 map ve formě mědirytu vyryl Giacomo Gastaldi, tiskl Giordano Ziletti.

⁵¹ VKOL sig. 27.485, editorem byl Giovanni Antonio Magini, mapy vyryl Girolamo Porro, tiskli dědicové Simona Galignaniho de Karera.

⁵² VKOL sig. 27.819, reedice benátského vydání z roku 1596, tiskl Peter Keschedt.

⁵³ VKOL sig. II 19.343, editorem byl Leonardo Cernoti, tiskli bratři Giovanni Battista a Giorgio Calignani.

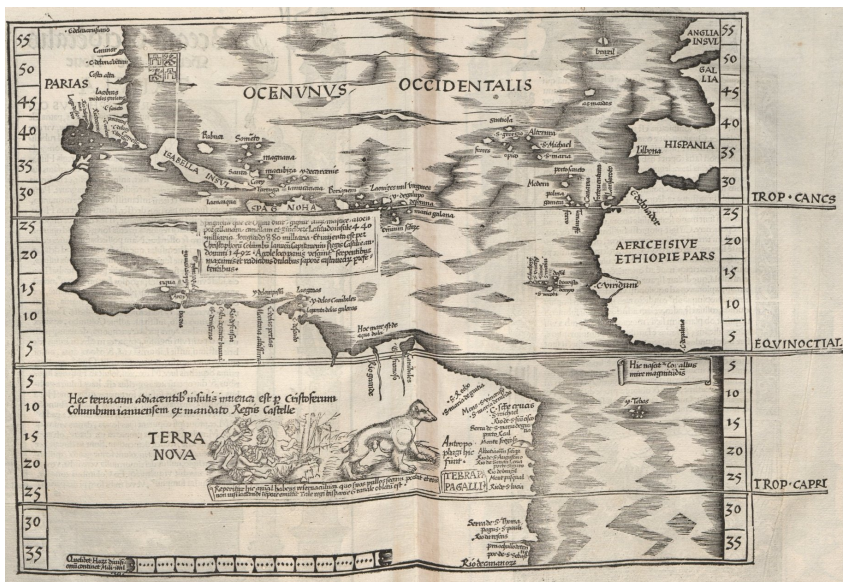
1. Mapa střední Evropy. Římské vydání z roku 1507

2. Titulní list štrasburského vydání z roku 1525

3. Mapa sveta dle C. Ptolemaia ze štrasburského vydání z roku 1525

4. Tzv. Tabula moderna Nového světa. Štrasburk 1525

1000m Baptistae Purcellus Cyprius suus Thomas Entzianus, dona dedit.

CLAVDII PTOLE

M A E I A L E X A N D R I N I
G E O G R A P H I C A E E N A R -
T A T I O N I S

L I B R I O C T O .

E X B I L I B A L D I P I R C K E Y M H E R I

tralatone, sed ad Graeca & perita exemplaria à Mis
chaele Villanoiano iam primum recogniti,
Adiecta in super ab eodem Scholia,
quibus exolera urbium no-
mina ad nostrum lectu
h morè expo
nuntur.

*

QVINQVAGINTA ILLAE QVOQVE CVM

notam tam recitanti libale edidit, aut
incoluntiam rursus ex
exhibuit.

Conventus Gradiceus Catalogo Imperator. R. III. ad N. 116. Lib.

L V G D V N I
E X O F F I C I N A M E L C H I O R I S E T
G A S P A R I S T R E C H S E L F R A T R V M .
M . D . X X X V .

5. Titulní list lyonského vydání z roku 1535

6. Mapa Nového světa z basilejského vydání z roku 1552